

П Р И Л О З И

Јелена БОЖИЋ

Институт за заштиту и екологију

Бања Лука

Република Српска

САРАЈЕВСКА ИСТОРИЈСКА ПРАВОСЛАВНА ГРОБЉА НА ЦАРИНИ И СВ. АРХАНГЕЛА У КОШЕВУ

Анстракт: Историјска српска православна гробља посједују вишезначну вриједност у градитељском и културно-историјском наслеђу Сарајева. Старо гробље на Царини и гробље Светих архангела Михаила и Гаврила у Кошеву са капелом Видовданских хероја су просторна свједочанства друштвеног и урбаног развоја. Капела и надгробни камени биљези су духовна и материјална оставштина сарајевских Срба у историјској панорами трајања и припадања. Ови чувари индивидуалних и колективних сјећања на људе и догађаје минулих времена, драгоцјен су и поуздан ослонац у рецепцији националне историје и културног идентитета града.

Кључне ријечи: Сарајево, Срби, православно гробље на Царини, гробље Свети архангели Михаил и Гаврило, надгробни споменици, капела Видовданских хероја, историја, идентитет.

Abstract: The historical Serbian Orthodox cemeteries have a multi-faceted value in the construction and cultural-historical heritage of Sarajevo. The Old Cemetery in Carina and the Holy Archangels Michael and Gabriel Cemetery in Koševo with the Vidovdan Heroes Chapel are the spatial testimonies to social and urban development. The Chapel and gravestones are the spiritual and material heritage of Sarajevo's Serbs in the historical context of duration and belonging. These guardians of individual and collective memories of the people and events of the past times are an invaluable and reliable cornerstone of the reception of national history and cultural identity of the city.

Keywords: Sarajevo, Serbs, Orthodox cemeteries in Carina and Holy Archangels Michael and Gabriel, gravestones, Vidovdan Heroes Chapel, history, identity.

Полазећи од чињенице да су, као сегмент градитељског наслеђа, гробља свједочанства културног, историјског и просторног развоја града, предмет проведених истраживања су историјска српска православна гробља у мултиконфесионалном граду Сарајеву, у којем су отворана као

засебне просторне цјелине. Њихов настанак, развој и обиљежја нови су прилог познавању материјалне и духовне културе града, важних за сагледавање индивидуалних и колективних идентитетских одредница његове историје.

Ријеч је о поузданом и значајном историјском извору, јер су надгробна спомен-обиљежја, од којих нека имају и посебне обликовне и ауторске вриједности, трајна свједочанства о личностима значајним у привредном, културном и политичком животу града свог времена. Стога су, уз анализу историјског и просторног развоја гробаља, издвојена спомен-обиљежја најзнаменитијих појединаца и капела Видовданских хероја, који су неодвојиво присутни у националној меморији и културној прошлости Сарајева.

Старо православно гробље на Царини

Некадашње гробље на Царини,¹ познато и као „Васиљева башча“² на Маријин двору, било је једно од најстаријих у Сарајеву. Према истраживањима Д. Сергејевског, сарајевска Српска православна црквена општина (СПЦО) је крајем 17. или у првој половини 18. в. купила ово земљиште на којем је „несумњиво већ и тада постојало напуштено старинско гробље“, које је било „у интензивној употреби“ вијековима од предримског, римског и средњег вијека.³ На скици града из друге половине 15. вијека⁴ видимо да је гробље било 2,5 км удаљено од предтурског насеља Бродац,⁵ нуклеуса будућег Сарајева, које се интензивном изградњом у 16. вијеку просторно сасвим приближило гробљу на западу.⁶

¹ Подручје на Маријин двору, недалеко од гробаља, на којем су обављани царински послови на западном улазу у град.

² Овај назив користи кустос и руководилац античког одјељења Земаљског музеја, угледни археолог и епиграфичар Димитрије Сергејевски (1886–1965) у свом значајном раду „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, n. s., 2 (1947) 13–50.

³ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 14, 29.

⁴ В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Изабрана дјела I, прир. М. Екмечић, Сарајево 1985, између стр. 240 и 241.

⁵ Сјећање на ово старо насеље чува назив улице Бродац поред Вијећнице.

⁶ Скица града у: В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, између стр. 240 и 241.

Ово, као и остала градска гробља су убрзано проширивана у вријеме честих епидемија.⁷

Тачан положај и промјене површине гробља можемо пратити на аустроугарским картама и плановима. Према карти из 1876. године (Сл. 1)⁸ хришћанско гробље је заузимало половину површине приказане у првом плану града из 1882 (Сл. 2),⁹ што се може узети као резултат веће прецизности плана, а не повећања броја сахрањених у протеклих шест година.¹⁰

Током ексхумације овог гробља 1939. године показало се да је оно заправо запосјело римску некрополу, која је остала у нижим слојевима.¹¹ У његовом средњем и сјеверном дијелу откривени су остаци римских зграда са фрагментима римске опеке, цријепа и подних мозаика, а испод

⁷ Сарајево је било „на злу гласу“ ради честих епидемија куге, која је посебно морила у годинама 1648, 1713, 1731–1732, 1736, 1741–1742, 1762–1765, 1781, 1783, 1791, 1793. и 1813–1815. Градом је харала и колера, од које је 1836. преминуло укупно 525 особа, а у октобру 1866. њих 400. У другој половини 1856. је за четири мјесеца од оспица умрло 500–600 хришћанске дјеце. В. Скарић, *нав. djelo*, 109, 136, 144, 146, 260–261; др Ћ. Truhelka, „Bilješke o postanku Sarajeva“, *Nada* 14 (1895) 265; М. М. Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, Sarajevo 1997, 182, 311, 213, 261, 242.

⁸ *Skizze zur Einnahme von Sarajevo am 19. August 1878*, Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878: nach authentischen Quellen, mit Karten und Plänen dargestellt, Wien 1879, Tafel X. Коришћена је карта Босне и Хецеговине, Србије и Црне Горе у мјерилу 1:300 000 израђена 1876. у Бечу за потребе разграничења на Берлинском конгресу 1878.

⁹ *Plan von Sarajevo: Reduction der Catastral-Aufnahme aus dem Jahre 1882*, Masstab 1:3125, K. K. Militär-geografischen Instituts zu Wien, Wien 1882. Катастарски план је израђен на основу премјера из 1880–1884.

¹⁰ На првом аустроугарском попису проведеном 1879. било је 3.747 православних или 17,5% од укупно 21.377 градских становника, према наредним попису из 1885. било их је 4.431 (16,9%) од укупно 26.208 становника, као резултат усељавања из Монархије, углавном римо-католика, чији је број од 698 на претходном попису сада повећан на 3.326. *Haupt-Uebersicht der politischen Einteilung von Bosnien und der Hercegovina – Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1879, 3; *Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*. Штатистика миеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885, Сарајево 1886, 4–5.

¹¹ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 13–50. Нису ријетки случајеви да су се нова гробља настављала на стара, а понекад и мијешала са њима. Dr V. Ćorović, „Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnihi spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku“, *Naše starine* 3 (1956) 145.

њих гробови. Десетак типично римских зиданих гробница откривено је источно уз гробље током градње комплекса Фабрике дувана (1895) и једна сјеверно, на локацији Војног логора.¹² Оваква линеарна концентрација гробова поред путева била је уобичајена римска пракса сахрањивања, чиме се може објаснити и налаз гробова уз, и данас, главну сарајевску саобраћајну осовину (Ул. Змаја од Босне), која је била дионица римског пута од Салоне ка Илици (*Aquae S...*) и Сарајеву и преко Мокрог и Романије до Сребренице (*Argentaria*).¹³

За разлику од традиционалног сахрањивања духовника у црквама или уз њих, што због локације и димензија Старе цркве као и забране турске власти није било могуће, у посебном дијелу овог гробља¹⁴ били су сахрањени звонички митрополит Јоаникије (1804–1807), који се лијечио и умро у Сарајеву,¹⁵ помоћник митрополита Прокопија Византа (1852–1855) епископ Антим и његов отац, касније епископ Софроније,¹⁶ те митрополит Пајсије (1871–1873).¹⁷ Према Скарићевом попису, гробови су често били у неправилним редовима, а осим свештених лица, груписане су биле и породице (Бесаре, касније Бесаровићи), занатлије итд.¹⁸ Од овдје сахрањених свјетовних лица најпознатији је др Димитрије Атанацковић (1793–1857), који је задњих седам година живота провео као аустријски генерални конзул у Сарајеву.¹⁹ Значајан је и налаз надгробника сарајевског

¹² D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 15, 28, 42.

¹³ Ph. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, I. Theil, Wien 1893, 33.

¹⁴ Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, *Неки споменици културе: осврти и запажања*, 1, Смедерево 1962, 49.

¹⁵ Ђ. П., „Хронолошки ред митрополита (епископа) српско-православне Дабробосанске епархије“, *Босанско-херцеговачки источник* 6 (1894) 224.

¹⁶ Био је сарајевски ефимер, а епископ је постао замонашивши се након смрти сина, епископа Антима 1855. године. Међутим, преминуо је већ након шест мјесеци и сахрањен поред сина. (Исто; П. С. Иванчевић, „Српска црква у селу „Шљивну“ и свечаност при освећењу звона“, *Босанско-херцеговачки источник* 4–5 (1891) 181.)

¹⁷ Ђ. П., „Хронолошки ред митрополита (епископа) српско-православне Дабробосанске епархије“, 225. С обзиром на стање које је Скарић нашао након откопавања гробница епископа Антима и Софронија и митрополита Пајсија, претпоставило се да су биле опљачкане. Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 33–34.

¹⁸ Исто, 49.

¹⁹ В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 242–243. Сахрањен је 3. фебруара 1857. уз присуство владике и три свештеника, највиших представника турске власти и војске, аустријског конзула

љекара – „ећима“ Маринка Марковића, који је преминуо 5. децембра 1817.²⁰

У вријеме и залагањем митрополита Дионисија I (1856–1860), гробље је ограђено зидом.²¹ Према неким изворима, у јужном дијелу гробља била је дрвена капела.²²

Окупацијом Сарајева 19. августа 1878.²³ наступиле су нове политичке и друштвене прилике. Међу приоритетним задацима аустроугарске управе било је унапријеђење санитарно-комуналне хигијене, па је забрана сахрањивања на гробљима унутар града била једна од првих спроведених мјера. Употреба хришћанског гробља на Царини као и оближњег јеврејског гробља у Ковачићима је дозвољена и даље „пошто су изван града и пошто по свему одговарају постојећим прописом. Само ће се имати кршћанска гробља свриеном разширити, јер садањи простор њихов није достатан“.²⁴ Уредбом Земаљске владе од 12. априла 1879.²⁵ наређено је да се нова гробља отварају на одговарајућој удаљености од кућа, главних комуникација и водотока, при чему треба одабрати и одговарајући састав тла. Такође је наређено и да сва гробља треба да буду ограђена даскама, зидовима или живим оградама и „што је брже могуће засађена дрвећем и грмљем“. Такву одлуку је већ било донијело и Градско

и француског вицеконзула, римокатоличких свештеника и бројног народа свих вјера. Позивајући се на извјештај конзулата, Скарић наводи да је, уз почасну турску војну пратњу, крст први пут јавно ношен кроз Сарајево. Стака Скендерова, међутим, у свом *Љетопису Босне 1825–1856* наводи да је Вели-паша, који је у Босни службовао 1851–1852. наредио да се у складу с обичајима и традицијом, „пред хришћанским спроводима носи крст и иде литија и да се на гробљу чита молитва“. П. Чокорило, Ј. Памучина, С. Скендерова, *Љетописи*, Сарајево 1976, 226.

²⁰ Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 41.

²¹ В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 224. У тексту се такође наводи да је захваљујући митрополиту проширено и двориште Старе цркве која је тада и „доста порављена“.

²² Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 40.

²³ Цар Фрањо Јосип је 25. августа 1878. сарајевској Саборној цркви даровао 400 фор. да се сваке године за успомену на окупацију града 19. августа служи свечана служба. *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 4 (12. studeni 1878).

²⁴ *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 6 (19. rujan 1878).

²⁵ *Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 12. April 1879, Nr. 5114 pol., betreffend die Sperrung von Friedhöfen*, Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, I. Band 1878–1880, Wien 1880, 92–93.

поглаварство.²⁶ За отварање нових гробаља прописан је рок од мјесец дана, након чега сахрањивање на постојећим више није било могуће. Спровођење Уредбе су са „највећом строгошћу“ надгледале политичке власти, војска и полиција, а за њено кршење је била прописана новчана казна до 100 фл. или 14 дана затвора.²⁷

Како су гробаља била неодржавана, у њима одлаган отпад и пасла стока, Војно заповједништво је путем Равнатељства редарства упутило захтјев Градском поглаварству да предузме мјере против нечистоће уз хришћанско гробље,²⁸ као и да се уклони сметлиште јужно од гробаља према Миљацки.²⁹ Отпад је одлаган и на општинском земљишту западно од гробаља,³⁰ гдје су биле војничке бараке,³¹ па Котарски уред од Градског поглаварства захтијева да то хитно заустави и да за те потребе обезбиједи адекватну површину.³² Забиљежено је и да је Равнатељство редарства затражило од Градског поглаварства да пошаље једног вијећника и чиновника да изврше увид у стање како би се предузеле одговарајуће мјере против „разних неподопштина“ на православном и римокатоличком гробљу.³³

Дописом од 3. августа 1882. владин повјереник је путем Градског поглаварства обавијестио Градско заступство о забрани даљег сахрањивања „на садашњем римокатоличком и српско-православном гробљу [...] будући је то противно здравственим обзирима“ и да се у договору са овим вјерским заједницама „постара на вријеме“ за потребно ново земљиште.³⁴

Након затварања, гробље на Царини³⁵ се користило као сјенокос.³⁶ Најранију намјеру да се уклони видимо у првом, нереализованом пројекту Земаљског музеја (Карл Паржик, 1908) по којем је планирано да

²⁶ HAS, GP 1879, кут. 1, сигн. 503, 6. март.

²⁷ Градска стража је пријавила Градском поглаварству да је, противно Уредби, извршена сахрана на муслиманском гробљу Врбањуша. HAS, GP 1879, кут. 12, сигн. 1413, 5. март.

²⁸ HAS, GP 1879, кут. 2, сигн. 1057, 20. април.

²⁹ HAS, GP 1879, кут. 3, сигн. 1845, 26. мај.

³⁰ HAS, GP 1879, кут. 7, сигн. 3982, 26. септембар.

³¹ HAS, GP 1879, кут. 6, сигн. 3444, 29. август.

³² HAS, GP 1879, кут. 1, сигн. 623, 10. март.

³³ HAS, GP 1880, кут. 14, сигн. 2463, 14. април.

³⁴ *Сарајевски лист*, бр. 110 (13. септембар 1882).

³⁵ Након велике поплаве Миљацке 1. новембра 1881. Мјесна команда информисе Градско поглаварство да је уклоњено блато с пута код гробаља, које се у том допису назива „старо хисторијско гробље“. HAS, GP 1881, кут. 37, сигн. 7246, 12. новембар.

³⁶ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 14.

се гробље изгради.³⁷ Окончањем вишегодишње парнице 2. марта 1914. године гробље је подијељено између двије хришћанске вјерске заједнице, тако да су двије трећине припале српској православној а једна трећина римокатоличкој.³⁸ Овај простор је након Првог свјетског рата био градска зелена површина. СПЦО је 1934. откупила римокатолички дио гробља³⁹ како би на површини од укупно 18 дунума⁴⁰ изградила нову зграду Богословије.⁴¹ С тим циљем је Епархијски савјет у марту 1939. донио одлуку да се изврши ексхумација комплетног гробља и посмртни остаци пренесу у заједничку гробницу у Кошеву.⁴²

Гробља су у српском народу трајни споменици, света мјеста, а гробови „вјечне куће“.⁴³ Насупрот важности очувања Старог гробља као вјерног свједока вишевијековне историје српског народа у Сарајеву, ова одлука, вођена прагматичним интересима, значила је затирање доказа његовог трајања и опстајања у временима великих искушења. Тиме је такође онемогућено употпуњавање сазнања о Старој српској православној цркви Свети архангели Михаило и Гаврило, са чијом је историјом нераздвојно

³⁷ К. Паржик, „Земаљски Музеј у Сарајеву“, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини* XXVI, 1–2 (1914) 36.

³⁸ „Parnica o starom groblju u Sarajevu“, *Vrhbosna* 5 (1915) 78.

³⁹ Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 41. Не наводећи извор, аутор тврди да је у ову сврху римокатолички дио гробља за 500.000 динара откупио Стево Прњатовић, али је вјероватније да је он наступао у име СПЦО, чији је предсједник био.

⁴⁰ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 14.

⁴¹ Пројекат зграде Богословије са црквом, који је урадио угледни сарајевски архитекта и професор Душан Смиљанић (1895–1974), остао је нереализован. Послије Другог свјетског рата простор гробља је национализован и на њему је најприје уређен градски парк, а онда изграђен монументални административно-управни комплекс са зградама Извршног вијећа (1976) и Скупштине СР БиХ (1982), данас зграда Савјета министара и Парламентарне скупштине БиХ. Претходно проведеним рекогносцирањем терена и заштитним ископавањима мањег обима, 1971. године је откривено 37 гробова из средњег, 17. и 18. вијека. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3, Sarajevo 1988, 51 (К. Topolovac).

⁴² *Нови Источник* 6–7 (1939) 236; *Jugoslavenski list*, бр. 176 (28. јули 1939). Л. Павловић, *нав. djelo* 31.

⁴³ На средњовјековним споменицима налазимо натписе са молбама и пријетњама живима: „Мољу немојте ми кости претресати“, „Мољу не наступајте на њ“, „Мољу ја се вас, не тицајте ме“ али и клетве попут „Чловјече, тако да ниси проклет – не тикај у ме“.

повезано.⁴⁴ Величина овог губитка сразмјерна је изузетном значају уништених археолошких остатака за преношење културних информација у култури памћења. Овом дугорочно штетном одлуком, трајно је изгубљен посљедњи средњовјековни локалитет на територији Сарајева, изузетно вриједан археолошки запис о историјском континуитету и културном идентитету града.

Неразумијевање и незнање у основама су небриге за властиту прошлост и посљедичног уништавања материјалних остатака. Ова непоправљива грешка начињена је у вријеме када није било развијене свијести, законског и институционалног оквира одговорног за управљање наслеђем.⁴⁵ Пред агресивним урбанистичким захватима деценијама реализованим на теоретској платформи Атинске повеље (1933) и Интернационалног стила, градитељско наслеђе је, осим најзначајних монументалних споменика, сматрано препреком савременој изградњи.⁴⁶ Тако се и Ј. Јакшић⁴⁷ залаже да се у циљу „грађевинског усавршавања и европеизирања“ стара гробља, која граду дају „феудални изглед“, очисте и простор ослободи за савремене, тржишно рентабилне објекте. Посебно му је на мети било Старо гробље, јер заузима велику атрактивну локацију, а пошто га нико га више не посјећује, запуштеније је од „најгоре сеоске шикаре“. У својим једностраним, радикалним ставовима тражи да се оно уклони и тако омогући „регулisaње и изграђивање“ града. А ако се, ипак, жели задржати пијетет, нека се подигну „колективни споменици“, који би заузели мали простор. Преосталу површину би требало претворити у грађевинске плацеве, што би СПЦО донијело „огромне суме“, чак и након измјена закона о експропријацији за које се залаже како би више поговдао интересима градске општине.⁴⁹ Занимљиво је да се овакви радикални

⁴⁴ Видјети: Mazalić Ђ., „Stara crkva u Sarajevu. Razmatranja o njezinoj arhitekturi i prošlosti“, *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu* LIV (1942) 241–269.

⁴⁵ У Краљевини Југославији није било посебног закона о заштити споменика културе, већ је ова материја била дјелимично садржана у неким другим прописима и законима.

⁴⁶ Тако је чак 50-их година 20. в. било озбиљних, на срећу нереализованих, намјера и пројеката да се на сарајевској Башчаршији уклоне сви објекти осим монументалних цамија.

⁴⁷ Ј. Јакшић, *Životna pitanja Sarajeva kao ekonomskog, saobraćajnog i kulturnog centra jugoslovenskog jugozapada*, Сарајево 1931.

⁴⁸ Овакво размишљање је у потпуној колизији са културно-историјским вриједностима баштине које се не изражавају монетарним терминима у уобичајеним тржишним процјенама и трансакцијама.

⁴⁹ Исто, 10–11, 24.

ставови објављују недуго након што је Градско поглаварство одобрило 6.000 динара за заштиту и конзервацију муслиманских гробља у граду са нишанима из 15. и 16. вијека.⁵⁰

Са већим прекидима, гробље је у дубини од 1,30 м прекопано од јуна до касне јесени 1939. Изостављен је само уски појас дуж улице Врбања на источној страни, за који се претпостављало да нема старих гробова, што је и потврђено пробним ископавањима у јулу и августу 1943.⁵¹ Ексхумацијом је руководио кустос Земаљског музеја Владислав Скарић, који је извршио попис споменика и описивање археолошких депозита.⁵² Врло тешки услови и прекратко вријеме за систематичније археолошко опажање и детаљније биљежење свих стратиграфских јединица за идентификовање њихових културних и хронолошких односа, онемогућили су израду прецизне и цјеловите теренске документације. „Из земље је вирио релативно мали број споменика: током рада се испоставило, да општи број тих споменика досиже неколико стотина комада. То су већим дијелом споменици нарочите врсте (нису то крстови); неколико сличних комада може се и сада видјети на старом православном гробљу.⁵³ Они су у великом броју заузимали средину гробља од јужног његова краја до сјеверног. У западном крају гробља налазили су се мали крстићи“,⁵⁴ па

⁵⁰ Архив Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, инв. бр. 649, 15. децембар 1927.

⁵¹ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 14–15.

⁵² Од три свеске пописа сачињеног од 1. до 20. маја 1939, у Скарићевој оставштини у библиотеци Земаљског музеја, сачувана је само једна са пописаних 256 споменика. Нешто краћи „Попис гробних написа са старог гробља на Царини“ похрањен је у Музеју Старе цркве. Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 31–32. Осим чланка „Сарајевско гробље на Царини“, *Нови Источник* 12 (1939) 381–384, који је објавио поводом ексхумације, Скарић, нажалост, никада није публиковао ову драгоцјену, сада непотпуну грађу, која је била основ за наведени рад његовог савременика археолога Д. Сергејевског, као и за интерпретацију података у наведеном дјелу историчара умјетности Л. Павловића, чија су додатна вриједност десет објављених фотографија надгробних споменика снимљених у вријеме ексхумације, *in situ*. Ексхумација је пропраћена серијом чланака „Наше српско-православно гробље на Царини“ у Сарајеву објављених у новинама *Српска Ријеч*, бр. 59–61 (1939), те чланцима Рудолфа Заплате „Ekshumacija katoličkih grobova na Marijinom dvoru“, *Jugoslavenski list*, br. 176 (28. juli 1939) и „Kako se nekad sahranjivalo na groblju kod Ilidžanske stanice“, *Jugoslavenski list*, br. 148 (25. juni 1939).

⁵³ Ријеч је о гробљу Св. архангели Михаило и Гаврило у Кошеву, које је након отварања новог православног кошевског гробља Св. Марко називано Старо.

⁵⁴ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 16.

Сергејевски закључује да се ту сахрањивало од средине 19. вијека.⁵⁵ На сјеверној страни гробља, уз улицу Змаја од Босне, истражен је појас у ширини 6 м „на којем се није нашло споменика, али у земљи је било пуно гробова и кости. Чини се да је тај дио за вријеме аустријске окупације био очишћен од споменика, а земљиште планирано.“⁵⁶

У припремама и током ексхумације, евидентирано је 786 споменика.⁵⁷ Пронађено је далеко више гробова који су били без камених биљега и у доњим слојевима некрополе. Овом броју би требало додати надгробнике уграђене у сарајевску тврђаву на Вратнику⁵⁸ и у зграде на Маријин-двору.⁵⁹

У Земаљски музеј су пренесени споменик у облику стећка, два средњовјековна камена саркофага и два надгробна споменика из 17. вијека.⁶⁰ Мали број споменика са посмртним остацима потомци су пренијели 1939. у Кошевско гробље,⁶¹ а главнина од око 600 надгробних споменика из 18. и 19. вијека је узидана у капелу Видовданских хероја,⁶²

⁵⁵ Истицање крста уопште, па тако и на гробљу, које је неограђено било уочљиво са ободних улица, није било допуштено све до друштвених и политичких реформи Османског царства спроведених од 1839. до 1876.

⁵⁶ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 16.

⁵⁷ Међу њима је, по Скарићевом попису, било 11 римокатоличких споменика (Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 41), који су пренесени у Фрањевачку богословију. R. Zaplata, „Ekshumacija katoličkih grobova na Marijinom dvoru“, *Jugoslavenski list*, br. 176 (28. jul 1939).

⁵⁸ В. Скарић (*Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације*, 135) наводи да је за грађење узимано „многo гробно камење из муслиманских гробаља и из хришћанског“. На основу пронађених остатака крстова у бедуи и Сергејевски је утврдио да су за градњу кориштени надгробни споменици са овог гробља. D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 14. На основу забиљешке коју је пронашао у једном молитвенику у Старој православној цркви, Трухелка је утврдио да су радови на утврђењу почели 1729. године. Dr Ć. Truhelka, „Bilješke o postanku Sarajeva“, *Nada* 14 (1895) 264.

⁵⁹ Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 33.

⁶⁰ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 28. Музејска збирка античких и средњовјековних надгробних споменика проглашена је 26. јуна 2019. националним спомеником БиХ. *Сл. гласник БиХ* 56 (2019).

⁶¹ Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 30.

⁶² *Jugoslovenska pošta*, br. 3137 (19. septembar 1939). Занимљиво је образложење Л. Павловића да „пошто су гробни белези били тесани, разумљиво је да су употребљавани као грађевински материјал“. Тим прије што се др Леонтије Павловић (1914–1997), након завршене богословије замонашио и био ризничар у манастиру Студеница. У Београду је 1949. завршио Богословски факултет, а онда и историју умјетности. Монашки живот је напустио 1956, а од 1959. је био

саграђену те године на православном гробљу Свети архангели Михаило и Гаврило у Кошеву.

Без упоредивих археолошких артефаката Старог гробља очуваних *in situ*, несталог јединственог и високовриједног дијела археолошке баштине, једини преостали информативни потенцијал за унапређење знања о прошлости овог географског простора је анализа наведених малобројних радова публикованих на основу непотпуне архивске грађе и теренске опсервације надгробних споменика уграђених у зидове, сокл и под Капеле (Сл. 3). Да су били искоришћени примарно као грађевински материјал, видимо и по томе што су кракови крста скраћивани, дијелови са натписима закретани за 90° чак и отсијецани под углом како би пратили косину стећка уграђеног као архитравна греда над улазним вратима. А да су при уграђивању под чекићима клесара нестајали не само патина, него и „многи пластични крстови, орнаментика и натписи“, како тврди и Л. Павловић, може се видјети и на бројним очишћеним блоковима у зидовима Капеле која је комплетно сазидана од надгробника.⁶³

Анализом уграђених споменика, видљивих и у спољшњим и у унутрашњим зидним површинама, уочавамо да је углавном кориштен кречњак из локалних налазишта.⁶⁴ Много рјеђе налазимо чврсти пјешчар топлих боја (Сл. 4), и хрешу, карбонатну бречу бијеле до свијетлосиве боје. Грубо обрађена, понекад тек притесана форма, обликовање слова, садржај и распоред натписа, упућују на закључак да су градитељи ових споменика били народни мајстори.⁶⁵ Док су хреша и пјешчар погодни за мекше рељефно моделовање, у тврђем кречњаку је због тежине обраде ондашњим оскудним и примитивним алатом, рељеф плићи, а облици више линеарни и оштри.

управник Музеја у Смедереву, посветивши се проучавању историје тврђаве и града.

⁶³ Митровић Д., „Сарајево се јуче одужило првим својим борцима за слободу“, *Време*, бр. 6389 (30. септембар 1939); *Jugoslovenska pošta*, бр. 3137 (19. септембар).

⁶⁴ Како се камен превозио запрегом, удаљеност од каменолома била је од прворазредног значаја. У самом граду аустроугарском окупацијом затечени су каменоломи у Хрватину, на Бентбаши, под Кастелом, на брду Нишан и у Ковачићима, недалеко од Старог гробља.

⁶⁵ Са појавом занатлија каменорезаца и усавршавањем алата, у другој половини 19. в. облици постају уједначенији, повећава се прецизност обраде, а у 20. в. и разноврсност архитектонике. Према Скарићевом Попису, нађена су четири споменика на којима је исписано да припадају каменоресцима, али се не наводи година њихове смрти. Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 51.

Према Павловићевој типологији, базираној на Скарићевим записима, облици надгробних камених биљега на Старом гробљу били су „од хоризонталних и вертикално усађених плоча, до цигли, саркофага, стећака, обелиска и крстова са три и четири крака. Белези у облику правог крста су били реткост“.⁶⁶ По њему, основни је био облик крста са три крака, од којих је најстарији из 1708.⁶⁷ Нарочит облик споменика биле су „софе“, ниски надгробници унутар опсега гробова постављаних у редове, што се везује за богатије грађане попут Манојла Јефтановића.⁶⁸

Како је видљиво на надгробницима уграђеним у зидове Капеле и на сачуваним фотографијама у вријеме ексхумације,⁶⁹ краћи и дужи црквено-ћирилични и ћирилични натписи су изведени у високом рељефу или уклесани. Са основним подацима о покојнику, онима који су подигли споменик, а некада и моралним и филозофско-религиозним порукама, посједују вриједност и значај епиграфске грађе. Ријеч и писмо су били главни, а често и једини декоративни елементи (Сл. 4 а, б) који, у случајевима обимнијих текстова, нису увијек организовани по законима симетрије. Натписна плоча надгробног крста понекад је оивичена једноструком или удвојеном уклесаном линијом (Сл. 4 а). Репертоар рељефних иконографских мотива је веома скроман (Сл. 5). Грчки крст као симбол распећа и васкрсења је доминантан, а појављује се слободан, у кругу, симболишући везу са небом, те са кругом на пресеку кракова, као апстрактна представа трнове круне.

Православно гробље Светих архангела Михаила и Гаврила у Кошеву

Након доношења одлуке о затварању гробља на Врбањи, Градско заступство је, по усвојеном закључку са сједнице од 4. септембра 1882. на ванредној сједници 15. септембра, разматрало информацију Градског поглаварства да се „већ постарало“ за земљиште за ново гробље обје

⁶⁶ Исто, 45.

⁶⁷ Најстарији овдје евидентирани трокраки крст је из 1708. Исто, 44–45. Ова форма најближа је трокраком крсту (*Crux Commissa*), древном симболичном приказу распећа. Још сажетија скривена форма распећа били су вертикални стубови (*Crux Simplex*) и хоризонталне греде (*Patibulum*).

⁶⁸ Исто, 48, а на стр. 31 је скица софе В. Скарића.

⁶⁹ Фотографије је направила и Л. Павловићу за публикавање грађе сакупљене 1957–1958. уступила Црквена општина. Исто, 29, 45.

хришћанске конфесије.⁷⁰ Као најбоље је одабрано земљиште у Кошеву, близу Војничког гробља, у чему, „мада уредно позвата“, СПЦО са својим представником није узела учешћа. Градско поглаварство је од Градског заступства затражило овлаштење да може купити одабрано земљиште и да одлучи о чијем трошку. Заступство је уз сагласност одредило да се куповина изврши „уз судјеловање дотичних вјероисповједних опћина и на трошак потоњих“. Претпостављајући да се СПЦО „и код купње неће дати заступати“, тражи се од Поглаварства да обавијести Црквену општину да је цијена одабраног земљишта 6.500 фор., иако је власник тражио 12.000 фор. те да ће се, уколико за три дана не предложи друго, јефтиније а прикладно земљиште или не пошаље свог изасланика, на њен трошак ово земљиште купити.⁷¹ Да то није одмах реализовано говори податак да је СПЦО 10. јуна 1883. отворила ново гробље на лијевој обали Миљацке, „иза Ковачића на обронку тамошњих брежуљака“. ⁷² Међутим, власт је ову локацију оцијенила неодговарајућом, па је Црквена општина септембра 1884. морала купити земљиште у Кошеву, које је Поглаварство и предложило. Потребна средства су обезбијеђена акцијама чланова ЦО, уз обавезу поврата након продаје гробних парцела.⁷³ Ново гробље Св. архангели Михаило и Гаврило је 12. октобра 1884. освештао митрополит Сава Косановић.⁷⁴ Јужним дијелом се граничи с римокатоличким гробљем Св. Миховил (Сл. 6),⁷⁵ које је отворено 23. новембра исте године.⁷⁶ На гробљу је у љето 1896. богати сарајевски трговац Петракија Петровић о свом трошку саградио капелу посвећену породичној крсној слави Св. Атанасију.⁷⁷ На њеном мјесту је 1939. саграђена данашња Капела.⁷⁸ Гробље је било у употреби до 1965. Од тада до 1985. је због отварања нових саобраћајница и проширења ободних улица, велика површина гробља ексхумирана и пренесена на Градско гробље Баре.⁷⁹

⁷⁰ *Сарајевски лист*, бр. 117 (29. септембар 1882).

⁷¹ Исто.

⁷² *Сарајевски лист*, бр. 69 (14. јун 1883).

⁷³ *Сарајевски лист*, бр. 106 (19. септембар 1884).

⁷⁴ *Сарајевски лист*, бр. 117 (15. октобар 1884).

⁷⁵ *Entwicklung der Landeshauptstadt Sarajevo unter der Regierung S. M. des Kaisers und Königs Franz Josef I. Auf Grundlage eines von der Landes-Regierung für Bosnien und die Herzegowina herausgegebenen Planes, reambuliert von Hugo Piffel*, Wien 1898.

⁷⁶ *Сарајевски лист*, бр. 134 (23. новембар 1884).

⁷⁷ „Капела на гробљу у Сарајеву“, *Босанска вила* 7 (1896) 117.

⁷⁸ *Jugoslovenska pošta*, br. 3137 (19. septembar 1939).

⁷⁹ Након што је 2002. године СПЦО управу над гробљем пренијела на КЖКП „Покоп“ Сарајево, гробље је опет постало активно, што неминовно мијења не

Имајући то у виду, као и судбину Сарог гробља на Царини, у циљу заштите историјског гробља Св. архангели, у наставку су издвојена вјечна почивалишта најистакнутих грађана Сарајева, неодвојиво везаних за његов развој и културу. Подсјећањем на живу традицију одржавамо толико потребне духовне континуитете у времену садашњем и будућем.

Гробна мјеста у непосредној близини капела и гробних цркава традиционално се сматрају најсигурнијим за вјечни покој, због чега су их закупљивале најбогатије и најугледније породице. Тако је најближе Капели сахрањен **Петар Т. Петровић Петракија** (1833–1905) са дванаест чланова породице.⁸⁰ Био је члан последње турске Градске управе (Беледије), од 20. августа 1878. градски заступник, а онда и подначелник Сарајева (1890–1905). Од 1882. до 1885. је био на челу сарајевске Црквено-школске општине. Након њеног распуштања с почетком борбе Срба у БиХ за вјерско-просвјетну самоуправу (1896–1905), лојалан власти, постављен је 1897. на чело њене принудне управе као владин комесар.⁸¹ Дао је велики допринос заштити споменика културе као члан и благајник сталног Одбора Музејског друштва, основаног 29. децембра 1885.,⁸² захваљујући чијем је успјешном раду Земаљска влада 1. фебруара 1888. отворила Земаљски музеј.⁸³ Петракија је био и покретач иницијативе за изградњу прве позоришне зграде у Сарајеву и предсједник за то изабраног посебног одбора.⁸⁴ Због многобројних заслуга, 1904. године је новоизграђена улица у градском центру названа његовим именом,⁸⁵ а 1905. је проглашен и почасним грађанином Сарајева.

Грчко поријекло породице изражено је архитектоником надгробног споменика са троугаоним тимпаноном, над којим је наглашено масиван грчки крст, те листовима акантуса исклесаним вјерно античком грчком узору (Сл. 7).

Недалеко, уз темеље јужног зида Капеле, сахрањен је дугогодишњи сарајевски **прото Стефан Баковић** (1794–1893) са породицом. За свештеника је рукоположен 1813. у Сарајеву гдје је стални парох био од

само његов визуелни идентитет, него и историјски и споменички интегритет.

⁸⁰ Поље П 2, ред 6, бр. 11–15.

⁸¹ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982, 199–200.

⁸² *Сарајевски лист*, бр. 1 (1. јануар 1886).

⁸³ *Сарајевски лист*, бр. 13 (3. фебруар 1888).

⁸⁴ *Сарајевски лист*, бр. 73 (19. јун 1896).

⁸⁵ Од 8. јуна 1948. улица је носила име Николе Тесле (А. Бејтић, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo 1973, 277), а Петракијино име је враћено 1993.

1823. до пензионисања 1887, а наставио је служити и наредних седам година. Веома поштован и омиљен у народу и међу свештенством, прото Баковић је имао велике заслуге за изградњу сарајевске Саборне цркве, чији је темељни камен 25. јуна 1863. он и освештао.⁸⁶ За узорну службу, године 1882. цар Фрањо Јосип га је именовао почасним чланом Конзисторије, а митрополит Сава Косановић му додијелио чин протојереја ставрофора.⁸⁷ Улица преко пута Старе цркве у којој је становао, добила је 1900. име „Протина“, а 1931. и пуни, данашњи назив „Проте Баковића“.⁸⁸

Близу Капеле је сахрањена породица **Јове Пешута** (1872–1948),⁸⁹ трговца конфекцијском робом, посједника и власника популарног сарајевског хотела „Имperiал-Пешут“, отвореног 1912.⁹⁰ Био је члан одбора Српског пјевачког друштва „Слога“,⁹¹ члан Централног одбора Српске дионичарске штампарије, члан управног одбора Српске штедионице у Сарајеву,⁹² члан сарајевског Градског заступства од 1910,⁹³ а на изборима 1913. је изабран за саборског посланика.⁹⁴ Овдје је сахрањен и његов отац Петар (1829–1899), угледни сарајевски трговац кожом и оријенталном робом, добротвор многих српских задужбина и СПД „Слога“.⁹⁵

Поред Капеле је и гроб родоначелника угледне породице **Деспић**,⁹⁶ Ристе, његове супруге Деспе и чланова породице пренесених из Старог гробља, како је то наведено у натпису на споменику. Међу њима је и **Алекса Деспић**, који је био члан Управног вијећа (Идаре Меџлис) Босанског вилајета.⁹⁷ Одмах поред је породична гробница трговца **Хаџи Максе Деспића** (1836–1925),⁹⁸ најистакнутијег представника ове

⁸⁶ *Политика*, бр. 11776 (16. март 1941).

⁸⁷ *Босанска вила* 8–9 (1893) 98.

⁸⁸ У периоду 1901–1918. била је укључена у Ул. Темалуша. Alija Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 32.

⁸⁹ Поље П 2, ред 7, бр. 7.

⁹⁰ *Сарајевски лист*, бр. 99 (13. мај 1913).

⁹¹ *Босанска вила* 5–6 (1899) 76.

⁹² *Босанска вила* 2 (1905) 29. Основана је 1905, а 1910. је прерасла у Српску народну банку.

⁹³ *Српска Ријеч*, бр. 275 (16. децембар 1910).

⁹⁴ *Сарајевски лист*, бр. 266 (12. децембар 1913).

⁹⁵ *Босанска вила* 7 (1899) 96.

⁹⁶ Поље П 2, ред 9, бр. 10.

⁹⁷ *Narodne novine*, br. 150 (4. септмја 1865).

⁹⁸ Поље П 2, ред 9, бр. 2.

имућне сарајевске породице, која је граду Сарајеву поклонила своје двије куће. У једној, у којој су се одвијале прве позоришне представе, према жељи породице као дародавца, смјештен је Музеј српске градске стамбене културе (Ул. Деспића 2), као депаданс Музеја града Сарајева. У другој је Музеј књижевности и позоришне умјетности БиХ (Ул. Симе Милутиновића 7). Као истакнути члан управе сарајевске Црквене општине, Хаџи Максо Деспић је са архимандритом Савом Косановићем у Русији 1872. сакупио 2.000 дуката за довршење Саборне цркве.⁹⁹ Био је градски благајник у вријеме турске управе, а у аустроугарско доба градски заступник. Познат је и поштован и по тестаменту (1921) којим је оставио у аманет наследицима „да и они буду дика и понос на услугу српскоме народу“ и детаљне упуте како да се његова сахрана обави крајње скромно, што је било неуобичајено за особе његовог друштвеног положаја и имовног стања. Тестаментом је намијенио српској сиротињи 1.000 динара, а римокатоличкој, муслиманској и јеврејској по 500 динара.

Уз приступни пут Капели¹⁰⁰ је гробница **Димитрија М. Јефтановића** (1826–1890), богатог сарајевског трговца и велепосједника, који је имао значајну улогу у друштвеном, просвјетном и културном животу града.¹⁰¹ Био је изабрани члан великог Вилајетског сабора,¹⁰² од 1878. члан Градског заступства, а од 1887. до смрти подначелник Сарајева. Такође је био одборник и у више наврата предсједник сарајевске СПЦО. Истакао се као велики добротвор православних цркава у БиХ и Вараждину, српских школа, културних и хуманитарних друштава и сиромашних суграђана, без разлике вјере.¹⁰³ Посебно је остала забиљежена његова намјера да властитим средствима, на свом земљишту у центру града („на Црквини“), сагради савремену позоришну зграду. Иако је Земаљска влада 1889. одобрила градњу по пројекту арх. Јосипа Ванцаша, због Јефтановићеве смрти није дошло до реализације.¹⁰⁴

⁹⁹ Исто, 266.

¹⁰⁰ Поље П 2, ред 2, бр. 14.

¹⁰¹ О Димитрију и његовој породици видјети у: Ј. Божић, „Културно-историјско наслеђе сарајевске породице Јефтановић“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 103 (2021) 7–51.

¹⁰² В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 270.

¹⁰³ *Босанска вила* 8 (1890), 113.

¹⁰⁴ *Сарајевски лист*, бр. 52 (2. мај 1890); *Женски свет* 5 (1890), 80.

Породичну гробницу од црног гранита¹⁰⁵ урадио је академски вајар и бечки градски клесар Роберт Штрешнак,¹⁰⁶ чије је име уклесано у подножју надгробног споменика („R. Streschnak.Wien“). Ауторство и архитектоника маркантног вјечног почивалишта у потпуној су хармонији са друштвеним и културно-историјским значајем овог угледног грађанина Сарајева (Сл. 8).

У овом гробљу је и вјечно почивалиште велике српске добротворке **Аделине Павлине Ирби** (Adeline Paulina Irby, Норфолк, Енглеска, 1831 – Сарајево, 1911),¹⁰⁷ познате као Мис Ирби. Током пет деценија се крајње несебично и самопожртвовано бавила хуманитарним и просвјетним радом међу Србима.¹⁰⁸ У Сарајево се настанила 1866. и са Мис Мекензи 1869. отворила основну школу за женску дјецу, која је временом прерасла у Средњу учитељску школу, из које су изашле прве генерације српских учитељица. Уз бесплатно школовање, Мис Ирби је обезбјеђивала и смјештај, храну и одјећу. Почетком 20. вијека је за свој Завод саградила пространу модерну зграду,¹⁰⁹ коју је тестаментом поклонила „Задрузи Српкиња“.¹¹⁰ Подржавала је рад СПКД „Просвјета“, којем је завјештала 450.000 динара у реалитетима. За дугогодишњи хуманитарни рад одликована је Таковским крстом краља Александра Обреновића, Орденом Светог Саве другог реда, Орденом краља Петра Првог и Даниловим

¹⁰⁵ Уз њега су касније сахрањени супруга Савка рођ. Деспић (1847–1915) и синови Константин (1889/1891), Војислав (1885–1908) и Александар (1883–1914), чија је супруга Едита била кћерка инж. Аугуста Брауна, највећег сарајевског индустријалца и фабриканта. Његова монументална стамбено-пословна палата „Маријин двор“ (1885–1889) постала је топоним овог дијела Сарајева.

¹⁰⁶ Dr. C. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, 40. Theil, Wien 1880, 41.

¹⁰⁷ Поље П 3, ред 7, бр. 1

¹⁰⁸ Након избијања Херцеговачког устанка, Мис Ирби 1875. одлази у Енглеску гдје је сакупила 240.000 круна новчаних прилога за храну, одјећу и смјештај избјеглих српских породица.

¹⁰⁹ Зграда „Завода Мис Ирби“ је демолирана у антисрпским демонстрацијама 29. јуна 1914. у тренутку када се ту налазило „двадесетак ситне деце од 3–10 година“. *Пијемонт*, бр. 167 (20. јуни 1914). Након национализације проведене после Другог свјетског рата овдје је био Студентски дом „Др Младен Стојановић“, а од 2004. је смјештено Кантонално тужилаштво. *Сл. новине Федерације БиХ*, 42/04.

¹¹⁰ Удружење „Задруга Српкиња“ је у Монархији имало значајну културну и просвјетну дјелатност, а дјеловало је и путем свог мјесечника *Женски Свет* (Нови Сад, 1886–1914).

крстом црногорског краља Николе.¹¹¹ Надгробни споменик који је изradio њен питомац Петар Векић¹¹² свечано је откривен 28. маја 1914.¹¹³ у присуству свих српских просвјетних друштава и многобројних грађана.¹¹⁴ Изнад натписа „Овдје почива у миру велика добротворка српског народа у Босни и Херцеговини“ са биографским подацима на српском и енглеском језику, у плиткорелефном оквиру је бронзани медаљон са њеним ликом (Сл. 9). Живо сјећање на Мис Ирби чува истоимени Клуб жена СПКД „Просвјета“, а за њен вјечни покој је у сјеверном зиду Саборне цркве постављен витраж Рождество Христово. У знак захвалности, улица у најужем центру Сарајева је 10. јануара 1919. добила име Мис Ирби, које и данас с разлогом носи.¹¹⁵

И прва српска учитељица **Хаџи Стака Скендерова** (1828–1891) је сахрањена у овом гробљу.¹¹⁶ На Вароши, у двоспратној кући Сршкића, с дозволом и уз помоћ валије Велуидин-паше отворила је 1854.¹¹⁷ или 1858. године¹¹⁸ прву основну школу за женску дјецу, коју су од 1862. похађале и дјевојчице осталих конфесија, међу њима и кћерке валије Топал Осман-паше¹¹⁹ и његових високих чиновника. Препоруком Осман-паше код султана, школа је добијала 600 гроша мјесечно, што је у вријеме Сафет-паше повећано на 1.000 гроша. Хаџи Стака је школу не само водила, него у њој и предавала, а била је бесплатна за сиромашну дјецу. Записе о свом времену и људима оставила је у *Љетопису Босне*.¹²⁰ Сакупљала је народне умотворине и сарађивала са руским историчарем,

¹¹¹ *Босанска вила* 17 (1911) 258.

¹¹² Уклесана посвета на сјеверном дијелу подножја: „Захвални Племенитин питомац Петар Векић изradio овај споменик“. Векић је имао фабрику и трговину намјештаја, каменорезачку радњу, а супруга Катинка погребни завод „Pietät“. Био је члан Управног одбора Српске штедионице у Сарајеву и градски заступник. На Миленијумској изложби у Будимпешти 1896. је за изложене радове одликован медаљом. *Босанско-херцеговачки источник* 11 (1896) 430.

¹¹³ *Obzor*, br. 145 (27. svibanj 1914).

¹¹⁴ *Obzor*, br. 147 (29. svibanj 1914).

¹¹⁵ Улица је у вријеме НДХ носила име Сандаља Хранића Косаче. А. Вејтић, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 257.

¹¹⁶ Поље П 3, ред 5, бр.13.

¹¹⁷ *Босанско-херцеговачки источник* 6–7 (1891) 311.

¹¹⁸ *Политика*, бр. 8499 (6. јануар 1932); М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972, 25.

¹¹⁹ Захваљујући пријатељу и поштоваоцу Топал Осман-паши, на путу у Јерусалим 1870. султан Абдул Азиз јој је приликом пријема даровао 10.000 гроша за пут. *Босанска вила* 23–24 (1903) 393–395.

¹²⁰ П. Чокорило, Ј. Памучина и С. Скендерова, *Љетописи*, Сарајево 1976, 155–234.

тадашњим конзулом А. Гиљфердингом, који ју је назвао „првом женом на Балкану“.¹²¹ Захваљујући њему, за школу је добијала финансијску помоћ из Русије, између осталих и од руске царице Марије. Након уништења пожаром 1875. године, у вријеме Херцеговачког устанка школа је престала с радом. Иако је и сама остала у оскудици,¹²² Хаџи Стака је до краја живота бринула за сиромашне, болесне и напуштене. Приликом повратка са Илиће код Сарајева са добротворне забаве „Госпојинског друштва“ у корист градске сиротиње 26. маја 1891. увече прегазила ју је коњска запрега, од чега је сутрадан преминула. На сахрани је био „силан свијет из свијех сталежа“, ¹²³ међу њима српске ученице са учитељским особљем свих српских школа и Завода Мис Ирби. Скроман надгробни споменик подигла јој је сарајевска СПЦО. За покој њене душе, у сјеверном зиду Саборне цркве постављен је витраж Рождество Пресвете Богородице.

Михајло Соколовић (1883–1906),¹²⁴ оснивач радничког покрета у БиХ, такође је овдје сахрањен. Након положена три разреда сарајевске гимназије, у Београду је завршио књиговезачки занат. Још као шегрт приступио је социјалистичком покрету, затим Удружењу књиговезачких радника Србије и Социјалдемократској странци. У Сарајево се враћа маја 1905. и запошљава у Земаљској штампарији. Већ почетком јуна је организовао штрајк, због чега је добио отказ, па се од тада потпуно посвећује радничком покрету. Заслужан је за оснивање Главног радничког савеза БиХ, чија је правила израдио.¹²⁵ Организовао је први велики раднички штрајк, који је почео маја 1906, након што је Соколовић 27. априла преминуо. На надгробном споменику (Сл. 10) је натпис ћириличним и латиничним писмом „Главни раднички савез уз припомоћ свијесних организованих радника-ца своме неумрломе борцу и утемељитељу радничких организација Босне и Херцеговине.“ Постамент је обликован као римски саркофаг, над којим је ниски обелиск с биографским подацима, такође на оба писма, испод којих је уклесан амблем Савеза. Данашња Терезија улица је од 20. марта 1953. носила име Миће Соколовића.¹²⁶

¹²¹ *Босанско-херцеговачки источник* 6–7 (1891) 310.

¹²² Стаку је са мајком 1883. код себе примила, издржавала и на крају сахранила племенита Мис Ирби „љубећи је и поштујућ као своју сестру“. *Босанско-херцеговачки источник* 6–7 (1891) 311.

¹²³ *Босанска вила* 9–10 (1891) 159.

¹²⁴ Поље П 4, ред 1, бр. 19.

¹²⁵ Dr I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980, 317–319.

¹²⁶ А. Бејтић, *Ulice i trгови Sarajeva*, 252.

Од овдје сахрањених значајних личности навешћемо и **Милоша Миладиновића** (1876–1934),¹²⁷ грађевинског предузетника, пројектанта, градског заступника, који је био активан и у српском културном животу. Након завршене Техничке средње школе, отворио је „Технички биро за пројектовање и изградњу“ у Травнику,¹²⁸ а потом у Сарајеву „Предузеће за грађевине и технички биро Милош Миладиновић, конц. градитељ у Сарајеву“.¹²⁹ Осим десетак стамбено-пословних зграда у Сарајеву, потписао је пројекте палате СПКД „Просвјета“ (1910), једне од најрепрезентативнијих у граду, и Краљевог дворца у Хан Пијеску (1921). На једноставном каменом надгробном споменику у форми слободног крста са јабукама, урезани натпис више није читљив.

Ристо Ј. Савић (1884–1916)¹³⁰ власник „Прве српске штампарије Ристе Ј. Савића у Сарајеву“, отворене 1891. као прва домаћа штампарија,¹³¹ такође је сахрањен у овом гробљу, као и један од највећих српских родољуба **Никола Т. Кашиковић** (1861–1927).¹³² Од 1884. је био учитељ,¹³³ потом управник српске школе у Сарајеву,¹³⁴ књижевник и публициста, покретач, уредник и власник листа „Босанска вила“ (1885–1914) чија је „душа био“.¹³⁵ Уређивао је и српске илустроване календаре „Требевић“ (1890–1891) и „Нови Требевић“ (1892). Био је члан Удружења српских новинара и књижевника Краљевине Србије.¹³⁶ Непоколебљив противник аустроугарске политике, борио се за очување српског језика и ћириличног писма, због чега је и хапшен у вријеме Аутономне борбе,¹³⁷ у којој је учествовао као одушевљени присталица народног вође Глигорија Јефтановића.¹³⁸ Године 1901. је са В. Борићем написао „Буквар и прву читанку за српске основне школе у Босни и Херцеговини“.¹³⁹ Сакуплао је народне пјесме и

¹²⁷ Поље П 3, ред 8, бр. 12.

¹²⁸ *Отаџбина* 18 (12. октобар 1907) 4.

¹²⁹ HAS, O–MM–383, кут. 1.

¹³⁰ Поље П 1, ред 23, бр. 8.

¹³¹ Под тим именом штампарија је радила до почетка Другог свјетског рата. Ђ. Рејановић, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529–1951*, Сарајево 1952, 28.

¹³² Поље П 2, ред 15, бр. 4.

¹³³ *Школски лист* 14 (Сомбор, 1884) 222.

¹³⁴ *Школски лист* 11 (Сомбор, 1886) 187.

¹³⁵ *Време*, бр. 1986 (3. јул 1927).

¹³⁶ *Срски Сион*, бр. 42 (20. октобар 1902) 702.

¹³⁷ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 328.

¹³⁸ Исто, 374, 386.

¹³⁹ *Просветни гласник* 2 (1905) 142.

приповијетке, које је 1927. објавио у обимној књизи „Народно благо“.¹⁴⁰ Један је од оснивача и секретар „Слоге“¹⁴¹ најстаријег сарајевског пјевачког друштва, чија је библиотека са читаоницом имала изузетан просвјетни значај за град и цијелу земљу. Његовом заслугом је библиотечки фонд значајно увећан.¹⁴² Био је добротвор и члан СПКД „Просвјета“. Додијељени су му Орден Св. Саве трећег степена и Белог орла V степена, Орден књаза Данила трећег степена, Орден Мецидије трећег степена султана Абдул Хамида (1896) и Орден Св. Ане трећег степена руског цара Николаја (1914).¹⁴³ Прогањан, хапшен и осуђиван, није одустајао од борбе за национално ослобођење, па је са супругом Стојом и најстаријим сином Предрагом због велеиздаје био осуђен на смрт.¹⁴⁴ Заузимањем српске владе са Крфа и личним обраћањем краља Шпаније Алфонса XIII цару Фрањи Јосипу, казна им је преиначена у 10 година тешке тамнице,¹⁴⁵ а ослобођени су након завршетка рата. Дударева улица, у којој је живио у породичној кући на бр. 2,¹⁴⁶ добила је 1931.¹⁴⁷ његово име које и данас носи.

Међу значајним личностима сахрањеним на овом гробљу, најпознатији су свакако учесници Сарајевског атентата, чији земни остаци почивају у крипти **Спомен-капеле Видовданских хероја**.

Капела је саграђена 1939. године по пројекту угледног београдског архитекте и професора Техничког факултета Александра Дерока (1894-1988), истраживача и познаваоца српске средњовјековне градитељске баштине. За разлику од доминантне историјско-стилске оријентације реинтерпретацијом српске архитектуре из времена Немањића, Дероко је овдје обликовни узор нашао у старохришћанској сакралној архитектури,¹⁴⁸

¹⁴⁰ Књигу је издала „Књижарница Николе Т. Кашиковића“ у Сарајеву, а предговор је написао Јован Кршић.

¹⁴¹ *Српско пјевачко друштво „Слога“ у Сарајеву о педесетогодишњици 1888–1938*, Сарајево 1938, 6 (М. Марковић).

¹⁴² Исто, 12; *Босанско-херцеговачки источник* 1–2 (1891) 169.

¹⁴³ *Правда*, бр. 137 (23. мај 1927). Београдске новине су поводом годишњице смрти редовно објављивале пригодне чланке о овом истинском родољубу.

¹⁴⁴ Због храброг држања на суду, Краљ Александар је Стоју 1925. одликовао Златном медаљом за храброст. *Службени војни лист*, бр. 22 (Београд, 9. мај 1925) 776.

¹⁴⁵ *Србобран*, бр. 394 (Њујорк, 27. април 1917).

¹⁴⁶ D. Brodnik, *Sarajevoer Adressbuch 1914. mit Fremdenführer und Situationsplan*, Sarajevo 1914, 54.

¹⁴⁷ А. Бејтић, *Улице и тргови Сарајева*, 276.

¹⁴⁸ Исто одређење примјенио је и на нереализованом првонаграђеном конкурсном пројекту за цркву Св. Саве у Сплиту (1935), који му је послужио као основ обликовању храма Св. Преображења у Новом Сарајеву (1940).

коју карактерише једноставна тектоника масивних затворених волумена редуковане секундарне фасадне орнаментике. Композицијом и диспозицијом невеликог правоугаоног корпуса (7,0 x 4,5 м) ритмизованог ниским кулама које фланкирају олтарски простор, створио је објекат који је са мистиком слабо освијетљеног ентеријера у потпуној сагласности са примарном намјеном спомен-костурнице. Укупни трошкови изградње и опремања Капеле, која је до свих детаља изведена по пројекту арх. Дерока, износили су 250.000 дин.¹⁴⁹ Иако је на гранитној плочи испод плоче са посветом видовданским херојима записано да „Ово вјечно почивалиште видовданских хероја подиже српскоправославна Црквена општина у Сарајеву 1939.“, у оновременим записницима и новинским чланцима налазимо да је ктитор Капеле познати трговац и предсједник Савјета сарајевске СПЦО Стево Прњатовић,¹⁵⁰ који је даровао још и звоно¹⁵¹ и иконостас.¹⁵²

Свечаност освећења била је у недјељу 29. октобра 1939.¹⁵³ У крипту на источној страни сахрањени су Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић,

¹⁴⁹ „Српска православна црквена општина у Сарајеву добила на поклон капелу, иконостас и једно звоно“, *Време*, бр. 6365 (24. октобар 1939).

¹⁵⁰ „Спомен капела Видовданских хероја на Кошевском гробљу“, *Братство* 10–11 (1939) 188; Митровић Д., „Сарајево се јуче одужило првим својим борцима за слободу“, *Време*, бр. 6389 (30. септембар 1939).

¹⁵¹ Звоно је даровао за покој душе свог зета, бившег бана Душана Давидовића. Стевина супруга Јула и сестра Рајка, Душанова удовица, поклониле су по једну икону. Исто.

¹⁵² На засједању Савјета СПЦО 22. октобра 1939. предсједник Стево Прњатовић је „замолио присутне да Капелу на Кошевском гробљу, звоно и иконостас плате он и његова супруга“ за покој душа његових родитеља, брата, сестриног супруга и супругиног оца Димитрија Кочевевића, што је Савјет са захвалношћу прихватио. „Српска православна црквена општина у Сарајеву добила на поклон капелу, иконостас и једно звоно“.

¹⁵³ Капелу је освештао митрополит дабробосански Петар Зимоњић уз учешће 12 свештеника, два ђакона, цијеле Богословије и хора СПКД „Слога“. „Спомен капела Видовданских хероја на Кошевском гробљу“, 188. Војску је представљао командант Сарајевске армијске области ген. Богољуб Илић, начелник банске управе, представници „готово свих“ сталешких, родољубивих и културних установа. Родитељи Гаврила Принципа нису присуствовали. Д. Митровић, „Сарајево се јуче одужило првим својим борцима за слободу“. Од наредне, 1940. године прослава Видовдана у Сарајеву завршавала се пред капелом парастосом видовданским херојима. „Прослави Видовдана у Сарајеву присуствовао је бан г. Лукић“, *Правда*, бр. 11380 (29. јун 1940). До тада им је помен служен на гробљу или у црквама. „Видовдан у Сарајеву“, *Правда*, бр. 179 (29. 6. 1931);

Вељко Чубриловић, Неђо Керовић, Данило Илић, Михајло-Мишко Јовановић, Јаков Миловић, Богдан Жерајић, Трифко Грабеж, Митар Керовић и Марко Перин. Њихова имена исписана су на црној гранитној плочи у зидној ниши источног зида, уоквиреној суперпонираним преломљеним луковима изведеним у црвеној опеци. Пратећи облик лука, исписана је Његошева мисао „Благо томе ко довијек живи, имао се рашта и родити“, испод је уклесан крст, а под њим текст „Видовдански хероји“ и у три ступца њихова имена. На самом дну је уклесано „1914“. Овај централни садржајни и обликовни елемент Капеле наглашен је високим крстом од опеке, који у контрасту са каменом фасадом снажно наглашава нишу са натписом. Све фасаде су обликоване наглашеним контрастом боја и материјала прозорских отвора уоквирених црвеном опеком – монофоре и бифоре угаоних кула, као и трифоре на сјеверној и јужној фасади.

У продубљену бетонску гробницу, у којој су привремено почивали припадници Младе Босне, сахрањени су ексхумирани земни остаци из Старог гробља.¹⁵⁴

*

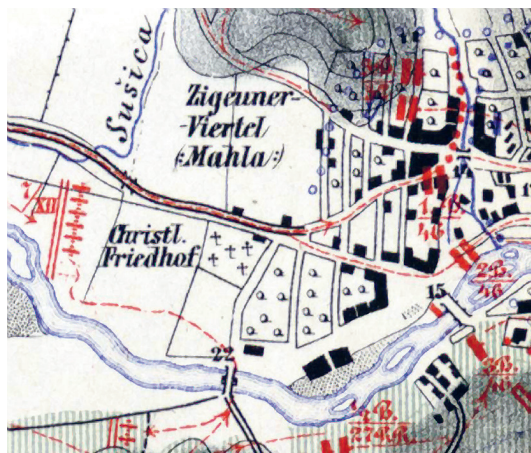
Изнесени резултати истраживања сарајевских православних гробља, потврдили су њихов велики културно-историјски значај за идентитет града у његовом вишевијековном развоју. Након архаичних крстоликих камених надгробника у Старом гробљу на Царини, продирањем средњоевропских културних образаца током аустроугарске управе, уз овладавање савременим техникама занатске а онда и индустријске обраде квалитетнијих камених материјала, надгробни споменици на кошевском гробљу Св. архангела Михаила и Гаврила показују велику разноликост архитектонике, а многи су и високог нивоа занатског и умјетничког обликовања.

Као драгоценост и поуздано материјално свједочанство, гробље Светих архангела, са споменицима значајних појединаца и породица, те капелом Видовданских хероја, која чува и сјећање на ексхумирано Старо гробље на Царини, пружа широке могућности интердисциплинарних истраживања у проучавању и рецепцији прошлости сарајевских

„Видовданске свечаности у славу националних хероја“, *Правда*, бр. 181 (29. јун 1932). Након деценија небриге и пропадања, средствима Владе Кантона Сарајево и иницијатора и приложника Драгана Мочевића, Капела је 2019. рестаурисана.

¹⁵⁴ „Спомен капела Видовданских хероја на Кошевском гробљу“, 188. По свједочењу старијих Сарајлија, костију је било толико да су се морале сабијати.

Срба, њиховог индивидуалног и колективног доприноса социјалном, економском, културном, просторном, политичком и историјском развоју града. Научна валоризација, заштита и обнова ове значајне меморијалне и комеморативне споменичке цјелине од прворазредног је културног значаја и националног интереса. Прилог томе је и овај рад.

Сл. 1: Старо гробље (Christl. Friedhof) на Карти града из 1876.
(*Skizze zur Einnahme von Sarajevo am 19. August 1878, Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878: nach authentischen Quellen, mit Karten und Plänen dargestellt, Wien 1879, Tafel X*)

Сл. 2: Старо гробље (Christlicher Friedhof) у Плану града из 1882.
(*Plan von Sarajevo: Reduction der Catastral-Aufnahme aus dem Jahre 1882, M 1:3125, Wien 1882.*)

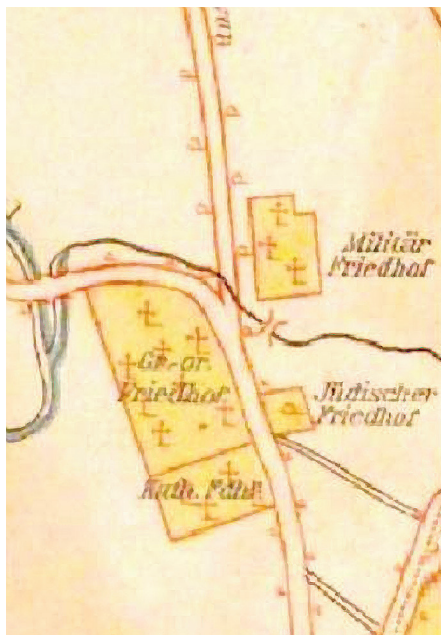
Сл. 3: Капела Видовданских хероја, арх. А. Дероко, 1939.
(Фото: Ј. Божић, 5. фебруар 2021.)

Сл. 4. а, б: Надгробни крстови уграђени у зидове Капеле
(Фото: Ј. Божић, 5. фебруар 2021.)

Сл. 5: Уграђени трокраки надгробни споменик са рељефним симболима и ћириличним натписом (Фото: Ј. Божић, 5. фебруар 2021.)

Сл. 6: . Гробље Светих Архангела у Кошеву (Gr-or. Friedhof) на Плану Сарајева из 1898. (Entwicklung der Landeshauptstadt Sarajevo unter der Regierung S. M. des Kaisers und Königs Franz Josef I. Auf Grundlage eines von der Landes-Regierung für Bosnien und die Herzegowina herausgegebenen Planes, reambuliert von Hugo Piffel, Wien 1898.)

Сл. 7: Надгробни споменик породице Петра Т. Петровића
(Фото: Ј. Божић, 23. мај 2020.)

Сл. 8: . Гробница породице Димитрије М. Јефтановића
(Фото: Ј. Божић, 5. фебруар 2021.)

Сл. 9: Надгробни споменик Мис Ирби
(Фото: Ј. Божић, 23. мај 2020.)

Сл. 10: Надгробни споменик Михајла Соколовића
(Фото: Ј. Божић, 5. фебруар 2021.)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Historijski arhiv Sarajevo:
Fond Gradskog poglavarstva (HAS, GP)
Fond Miloša Miladinovića (HAS, O-MM-383)
Upravno vijeće Društvenog doma (HAS, UVDD-579)
Архив Земаљског музеја у Босни и Херцеговини [Arhiv Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini]

Објављени извори – Published Primary Sources

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 3, Sarajevo 1988, 51 (Topolovac K.)
Brodnik D., *Sarajevoer Adressbuch 1914. mit Fremdenführer und Situationsplan*, Sarajevo 1914.
Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 12. April 1879, Nr. 5114 pol., betreffend die Sperrung von Friedhöfen, Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen Gesetze, I. Band, Wien 1880, 92–93.
Entwicklung der Landeshauptstadt Sarajevo unter der Regierung S. M. des Kaisers und Königs Franz Josef I. Auf Grundlage eines von der Landes-Regierung für Bosnien und die Herzegovina herausgegebenen Planes, reambuliert von Hugo Piffel, Wien 1898.
Haupt-Übersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und der Herzegovina – Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1879.
Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Herzegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885 – Štatistika miesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885, Sarajevo 1886.
„Parnica o starom groblju u Sarajevu”, *Vrhbosna* 5 (1915) 78.
Plan von Sarajevo: Reduction der Catastral-Aufnahme aus dem Jahre 1882, Masstab 1:3125, Wien 1882.
Skizze zur Einnahme von Sarajevo am 19. August 1878, Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878: nach authentischen Quellen, mit Karten und Plänen dargestellt, Wien 1879.
Wurzbach von dr. C., *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, 40. Theil, Wien 1880, 41.
Truhelka dr. Č., „Bilješke o postanku Sarajeva“, *Nada* 14 (1895) 263–265.
Иванчевић, П. С., „Српска црква у селу „Шљивну“ и свечаност при освешћењу звона“, *Босанско-херцеговачки источник* 4–5 (1891) 180–181. [Ivančević, P. S., „Srpska crkva u

selu „Šljivnu“ i svečanost pri osvećenju zvona“, *Bosansko-hercegovački istočnik* 4–5 (1891) 180–181]

П. Ђ., “Хронолошки ред митрополита (епископа) Српско-православне Дабробосанске епархије”, *Босанско-херцеговачки источник* 6 (1894) 221–225. [Р. Ђ., “Hronološki red mitropolita (episkopa) Srpsko-pravoslavne Dabrobosanske eparhije”, *Bosansko-hercegovački istočnik* 6 (1894) 221–225.]

Српско пјевачко друштво „Слога“ у Сарајеву о педесетогодишњици 1888–1938, Сарајево 1938, 6–17 (М. Марковић). [Српско пјевачко друштво „Слога“ у Сарајеву о педесетогодишњици 1888–1938, Сарајево 1938, 6–17 (М. Marković)]

Новине – Newspapers

Bosansko-hercegovačke novine

Jugoslavenski list

Jugoslovenska pošta

Narodne novine

Obzor

Босанска вила [*Bosanska vila*]

Братство [*Bratstvo*]

Време [*Vreme*]

Застава [*Zastava*]

Отаџбина [*Otadžbina*]

Пијемонт [*Pijemont*]

Политика [*Politika*]

Правда [*Pravda*]

Просветни гласник [*Prosvetni glasnik*]

Сарајевски лист [*Sarajevski list*]

Службени војни лист [*Službeni vojni list*]

Сл. гласник БиХ [*Sl. glasnik BiH*]

Србобран [*Srbobran*]

Српска Ријеч [*Srpska Riječ*]

Српски Сион [*Srpski Sion*]

Школски лист (Сомбор) [*Školski list* (Sombor)]

Литература – Secondary Works

Ballif., Ph., *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, I. Theil, Wien 1893.

Bašeskija, M. M., *Ljetopis (1746–1804)*, Sarajevo 1997.

Bejtić, A., *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo 1973.

Ćorović dr. V., "Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku", *Naše starine* 3 (1956) 127–147.

Hadžibegović dr I., *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980.

Jakšić J., *Životna pitanja Sarajeva kao ekonomskog, saobraćajnog i kulturnog centra jugoslovenskog jugozapada*, Sarajevo 1931.

Mazalić Đ., „Stara crkva u Sarajevu. Razmatranja o njezinoj arhitekturi i prošlosti“, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* LIV (1942) 241–269.

Papić M., *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972.

Sergejevskij D., *Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, n. s. 2 (1947) 13–50.

Маџар Б., *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982. [Madžar, B., *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982]

Павловић Л., „Старо сарајевско гробље на Царини“, *Неки споменици културе: осврти и запажања*, 1, Смедерево 1962, 29–55. [Pavlović L., „Staro sarajevsko groblje na Carini“, *Neki spomenici kulture: osvrti i zapažanja*, 1, Smederevo 1962, 29–55]

Паржик К., „Земаљски Музеј у Сарајеву“, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини* XXVI, 1–2 (1914) 35–42. [Paržik K., „Zemaljski Muzej u Sarajevu“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXVI, 1–2 (1914) 35–42. [Pejanović Đ., *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529–1951*, Sarajevo 1952]

Скарић В., *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Изабрана дјела I, прир. др Милорад Екмечић, Сарајево 1985. [Skarić V., *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Izabrana djela I, прир. др Milorad Ekmečić, Sarajevo 1985]

Чокорило П., Памучина Ј., Скендерова С., *Љетописи*, Сарајево 1976. [Čokorilo P., Pamučina J., Skenderova S., *Ljetopisi*, Sarajevo 1976]

Jelena Božić

HISTORICAL ORTHODOX CEMETERIES IN SARAJEVO IN CARINA AND THE HOLY ARCHANGELS MICHAEL AND GABRIEL IN KOŠEVO

Summary

Given that graves and cemeteries are not only the places of family memory, but also a valuable historical source with great significance for the city identity, this paper presents the results of the research into the historical development and characteristics of two Serbian Orthodox cemeteries in Sarajevo.

The Old Cemetery in Carina that originates from the Middle Age, was closed for burial in 1882 and exhumed in 1939. About 600 gravestones were built in the Chapel of Vidovdan Heroes constructed in 1939 at the Holy Archangels Michael and Gabriel Cemetery in Koševo. Visible embedded stones show that, following the traditional Orthodox codes, gravestones were in the forms of crosses with incised old Cyrillic epitaphs and sometimes with the sepulchral symbols executed rustically. At least preserved in this way, they remain the spiritual and material guardians of the collective memory in the reception of a national cultural history.

In the second part, the paper highlights some gravestones of prominent citizens buried in the Holy Archangels Cemetery in Koševo, opened in 1884. Some of them have a high level of craftsmanship and artistic design, as an expression of the wealth and social status of the deceased in the community. As the memory of the Serbian people lived, greatly contributing to the history, culture, economy, politics and identity of Sarajevo in the centuries-long development, the Holy Archangels Michael and Gabriel Cemetery with the Vidovdan Heroes Chapel deserves a thorough interdisciplinary research and protection. This paper is a contribution to that.

Чланак примљен: 29.03.2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03.09.2021.